

ЦУКРОВІ ПЕРЛИНИ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті характеризуються садиби цукрозаводчиків Харитоненків та Кенігів. Родини, які змогли отримати чималі статки завдяки цукровій промисловості. Саме вони створили унікальні садибні ансамблі, які залишилися до нашого часу.

Аналізується садиба Шарівка, яка належить до палацового типу. Родина Кенігів придбавши маєток, продовжувала його добудову. Завдяки турботі власників, садиба була найвідомішою свого часу. Саме Шарівська садиба найкраще збереглася до нашого часу.

Розглядається садиба Наталівка родини Харитоненків, яка теж завдячує своїй появі цукровій промисловості. Наталівська садиба, хоч і втратила свій головний будинок, на сьогодні залишається унікальною пам'яткою садибного мистецтва Слобожанщини.

Ключові слова: садиба, цукрова промисловість, архітектура, пам'ятка, ансамбль.

Історіографічна традиція вивчення садиб Харківської губернії є несистемною, але можна виокремити таких знаних дослідників. Так у роки Першої світової війни та в епоху революційних потрясінь 1917 – 1921 років Г. Лукомський уперше дослідив архітектурне «обличчя» садиб Харківської губернії [3; 4]. На жаль, у радянську добу ця тема стала об'єктом серйозного історичного вивчення [6]. Лише після здобуття Україною незалежності історики, культурологи, архітектори та фахівці ін. галузей звернули увагу на дану проблематику. Серед найбільш цікавих робіт доцільно виокремити дослідження І. О. Шудрика, І. Д. Родічкіна [5; 8].

Мета статті – дослідити виникнення, побудову та розбудову маєтків в Слобожанщини в період цукрового буму другої половини XIX – початку XX ст.

У другій половині XIX ст. відбулися якісні зміни в харчовій промисловості підросійської України. Так, поряд з традиційним гуральництвом та мукомелінням утверджується цукрововаріння, яке приносило казкові прибутки. У зв'язку з цим цукровий буряк починає перетворюватися на «царицю полів XIX ст.», а цукрові заводи масово створюються на теренах України. Сприятливою економічною кон'юнктурою Олександрівської та Миколаївської доби скористалися родини Кенігів та Харитоненків, які стали цукровими магнатами Харківської губернії/ Промисловці скуповували землі не лише для виробництва, але будували на них свої маєтки. Найвідомішими садибами, які належали цукровим магнатам були ансамблі Шарівка та Наталівка.

До революції 1917 року власниками Шарівки був рід Кенігів. Доцільно кілька слів сказати про незвичайну долю цукрового магната Леопольда Кеніга. Він, народився у Північній Пальмірі в німецькій сім'ї. Свою кар'єру розпочав як звичайний робітник на цукровому заводі Карла Папмеля, потім став помічником господаря. У 1846 р. одружився з дочкою Папмеля – Кароліною. Саме на гроші її родичів він купив свій перший завод. Загальна кількість землі Кенігів на теренах підросійської України в Україні становила сорок тисяч десятин.

Одним із маєтків цієї родини розташовувався у селі Шарівка Охтирського повіту Харківської губернії (нині – Богодухівський район Харківської області). Історія садиби розпочалася 1836 року коли «старий власник» Петро Ольховський збудував Благовіщенську церкву, маєтковий палац та господарські споруди. 1869 р. маєток придбав Х. Гебенштрейн та розпочав його впорядкування: був добудований палац, кам'яні тераси, будинок варті, капітальний садибний мур, ворота, оранжереї та садибні ставки. Подальша модернізація садиби відбулася за наступного власника садиби – барона Леопольда Кенінга. На межі XIX – XX ст. інженером К. Шольцем за проектом німецького архітектора Якобі були побудовані манеж і стайні, електростанція, каретні сараї, будинок управляючого, перебудовано оранжерею [6, с. 4].

Композиція садиби та парку побудована за вісьовою системою. Центральне місце в цьому комплексі належала палацово-парковій частині з каскадом терас, що спускаються до

малого ставу. На сході розташовувалася оранжерея, побудована в неготичному стилі. На заході знаходилася церква, нині зруйнована, вона була побудована в стилі класицизму [2, с. 117]. До цього садибного комплексу також входили: конюшня / стайня, манеж, каретний двір, будинки лісного та варті, фазанники.

Доцільно детальніше зупинитися на особливості архітектури палацу. У першій половині XIX ст. було побудовано лише західну частину, наприкінці XIX ст. – середню з двома баштами, 1911 р. у середній частині за баштами було побудовано велику залу.

Двоповерховий палац у неготичному стилі з відчутними ренесансним впливами розташований на пагорбі. Високий дах, восьмигранні сторожеві вежі по боках головного входу, що завершувалися зубцями та стрілчасті вікна робили цю будівлю подібною до середньовічного замку. Карниз палацу та веж підкреслений архітектурним поясом. Виступаючі на фасадах ризаліти завершуються зубцями. Усю споруду опоясує міжповерховий карниз складного профілю.

Інтер'єр двадцяти шести кімнат і трьох залів мав прекрасне оформлення, яке здійснили дрезденські майстри. Мармурові сходи вели у вестибюль, оздоблений темними дубовими панелями, ліпниною та розписом. В інтер'єрі кімнат використовували темний дуб, різні дерев'яні прикраси, карнизи, художній розпис. У всіх кімнатах та залах розміщені мармурові каміни, печі, викладені кольоровими кахлями художньої роботи. У будинку розміщувалася більярдна, в готичному стилі. Дві зали були розташовані на першому поверсі. Більша за інші, блакитна зала з хорами для оркестру, була розташована на другому поверсі. Верхню частину стін блакитної зали та стелі прикрашав живописний пояс, стіни оформлені пілястрами коринфського ордера з капітелями. Будинок прикрашали твори живопису російських художників [4, с. 5].

Окрім палацу у маєтку знаходилися цікаві будинки варті, управляючого та лісного. Будинок варті побудований у другій половині XIX ст., він розташований поблизу палацу. Однією стороною примикав до парадної брами, іншою – до високої кам'яної огорожі з металевими ґратами. Цей будинок побудовано для охорони садиби. Його зовнішній вигляд нагадує башту замка архітектурного стилю французького Відродження. Побудований з цегли, оштукатурений, він складається з п'ятикутної, триповерхової із зубцями баштової частини з високим дахом зі шпилем і приєднаного до неї прямокутного даху. План будівлі секційний, з плоскими перекриттями.

Будинок управляючого – цегляний, оштукатурений, прямокутний в плані, двоповерховий, з плоскими перекриттями. Нижній поверх – службовий, верхній слугував для помешкання. В архітектурі будинку застосовані двоярусні башти, квадратні в плані, з восьмигранним бельведером.

Будинок лісного належить до раннього періоду будівництва. Побудований в руському стилі з рублених соснових колод без жодного цвяха, одноповерховий з мансардою та підвалом. Перекриття плоскі, дерев'яні.

Благовіщенська масткова церква побудована 1838 р. у стилі пізнього класицизму. Фасади церкви були оздоблені рядами пілястр. Над входом розташовувалася дзвіниця з круглою баштою зі шпилем.

Садибний парк знаходиться в нижній частині ансамблю, на схилах великої балки, яка прилягає до русла річки Мерчик. Між схилами створено мережу водоймищ, далі він з'єднується з лісом. Парк створено на базі діброви. Спочатку площа парку становила близько 30 га. У результаті подальших робіт протягом XIX – початку XX ст. площа парку сягнула 70 га.

Планувальна композиція зроблена з урахуванням місцевого рельєфу. Композиційним центром парку є будинок-палац, розташований високо на пагорбі. З архітектурою палацу чудово поєднуються ялинки, які ростуть перед будинком. Пишні кущі бузку, яскраві квітники робили живописною прилягаючу до палацу територію. За палацом – прекрасний розарій, а за ним – «зміїний» грот із джерелом. Змій розводили для того, щоб

вони знищували гризунів. У садибі були влаштовані майданчики для тенісу, а для футболу і волейболу звільнені рівні галявини. Ці майданчики засівалися луговим газоном.

Парк складається з регулярної частини навколо палацу й ландшафтної, яка створена за проектом відомого ризького паркобудівника Г. Куфальда, який запросив ризьких вчених-садівників для здійснення акліматизації нових видів рослин. До регулярної частини входив партер з фонтаном перед головним будинком і три широкі тераси з парадними сходами, які спускалися до невеличкого ставу. Регулярний басейн, влаштований біля підніжжя терасованого саду, мав два фонтани з висотою струменів близько 15 метрів. Між нижньою терасою та ставом проходили короткі алеї з пірамідальних дубів. Через став перекинутий кам'яний арочний міст. Тераси сходів і міст оброблені кам'яною балюстрадою. Ансамбль пам'ятки доповнювався шестикутною альтанкою-колодязем, яка прикрашена фігурками лебедів, однією з паркових споруд є арка. За ставом по краю балки знаходяться дві прогулянкові стежки, обсажені липами. Далі парк продовжує ландшафтна частина. Вона починається біля великого ставу, площею 14 240 м², який є початком водної системи парку.

Система ставків – Великий у західній частині парку і так званий Палацовий. Береги всі обсажені чудово спланованими групами із хвойних та листяних дерев. Систему водоймищ парку доповнює Блакитне озеро, розташоване наприкінці Великого ставу. Назва озера походить від кольору води, котрий в минулі часи був яскраво блакитним.

У системі ландшафтних груп уміло використані пересічений рельєф місцевості та природна діброва. Розгалужена мережа стежок доповнює композиційну цілісність парку. Усі основні паркові маршрути починаються від палацу і мають кільцеву структуру та різну довжину. Через складний рельєф поверхні, більшість паркових стежок серпантиноподібні з умілим використанням природних і штучних терас. Стежки покривалися битою червоною цеглою.

У парку переважає вільне планування. Балка поділяє парк на два схили: правий – південний і лівий – північний. Вони пов'язані в єдиний парково-архітектурний ансамбль. У насадженнях південної частини парку в основному використані хвойні породи дерев: ялинка, туя, ялиця, сосна, ялівець – перевага цього виду рослин пояснюється тим, що вони менше за інших піддаються впливу сезонних змін. Трапляються також хвойні дерева в поєднанні з дубом. Видовий склад дерев і чагарнику налічує близько сімдесяти різновидів. Саджанці для парку закупували в Основ'янському акліматизаційному саду Каразіних, в інших губерніях і за кордоном. Шарівський парк поступово зливається з лісом. Частину парку та лісу було відведено для оленів, оранжереї, спеціальні приміщення для лебедів і курники давали змогу оглядати рослини та спостерігати за птахами [4, с. 5].

Різниця висоти парку становила тридцять два метри – це дозволило створити композицію з чудовими краєвидами. З весни до пізньої осені в парку цвіли каштани, тюльпани, півонії, троянди тощо.

Отже, саме за часів Кенігів Шарівський палац здобув свого остаточного вигляду, якій зберігся до наших часів. По збереженості Шарівка є унікальною пам'яткою, оскільки, окрім архітектури збереглися житлові інтер'єри та меблі. Нині ансамбль занесений до реєстру нерухомих пам'яток України.

Наступна садиба належить іншій родині цукрозаводчиків – Харитоненкам. Батько Івана Харитоненка – Герасим Омелянович походив із родини державних селянин, що проживала поблизу повітового міста Суми. Зробив блискучу кар'єру в торгівлі та 1849 р. став купцем 3-ої гільдії. У Герасима Омеляновича було восьмеро дітей, Іван був п'ятим.

Спочатку І. Харитоненко торгував у крамниці рідного містечка. Переїхавши до Сум він зайнявся забезпеченням цукром столиці, що дозволило йому нагромадити значний капітал та почати вирощувати у промислових масштабах цукровий буряк. Проблема полягала в тому, що власники заводів брали значну частину виготовленої продукції (цукру). У зв'язку з цим на початку 1860-го р. І. Харитоненко вкладав свої капітали насамперед у будівництво заводів.

1882 р. І. Харитоненко отримав дозвіл зображувати на своїй продукції двоголового орла та став купцем 1-ої гільдії. За активну громадську діяльність Іван Харитоненко отримав звання дійсного статського радника, а за добродійність його було нагороджено орденом св. рівноапостольного князя Володимира III ступеня, присвоєно звання почесного громадянина Сум.

Помер Іван Харитоненко 30 листопада 1891 року. Після його смерті син – Павло Іванович отримав у спадок сім цукрових та один рафінадний заводи, одинадцять маєтків на сімдесяти тисячах десятинах власної та тридцяти тисячах орендованої землі, мережу контор Торгового будинку. Імператор Микола II надав спадкове дворянство П. Харитоненку — онуку селянина.

Іван Герасимович Харитоненко заснував садибу Наталівка у 1884 р. у Богодухівському повіті (сьогодні це село Володимирівка Краснокутського району Харківської області). Своєю назвою садиба завдячує внучці Івана Герасимовича – Наталії [8, с. 116].

До ансамблю належали: поміщицький будинок, господарчі будови, будинок для гостей, конюшня, водонапірна башта, оранжерея, церква й парк. Особливістю садиби є те, що всі споруди були стилізовані під різні архітектурні стилі [7, с. 56]. Водонапірна башта виконана як фрагмент середньовічного замку. Головні ворота садиби побудовані в стилі модерн.

Своєрідною була архітектура садибного будинку. Двоповерховий просторий будинок з балконом нагадував елементи будівництва англійського котеджу [5, с. 292]. У будинку Наталівки знаходилося зібрання картин, майже двісті полотен. Павло Іванович, наслідуючи братів Третьякових забажав створити із власної колекції картин музей-галерею. В його зібранні були твори таких митців: І. Крамського, М. Врубеля, братів Васнецових та інших майстрів.

Спасо-Преображенська церква, побудована 1908 – 1913 рр. архітектором О. Щусевим в стилі модерн [1, с. 33]. Храм будувався як церква-музей для зберігання старовинних ікон, з колекції П. І. Харитоненком. Церква цегляна, зовні облицьована, зсередини оштукатурена. Споруда має одну, значного розміру баню, основою її плану є прямокутник, що включає неф, від якого стіною з порталною аркою відокремлена вівтарна частина з маленькою напівкруглою апсидою. З півночі примикає невелика ризниця, з півдня – дзвіниця. Баня – напівсферичний звід на високому круглому барабані. Дах мідний, баня вкрита залізом. Під церквою та дзвіницею – льох, перекритий системою хрещатих і півциркульних зводів. Вхід у підвал зі східної сторони по масивних цегляних сходах.

Головний фасад багато прикрашений різьбленням по каменю. Пілястри оздоблені розетками з погрудними зображеннями. Тимпан фронтона західного фасаду покритий рослинним орнаментом, між вікнами барабана бані та на стінах різні вставки, на південній стіні нефа великий горельєф над входом – мозаїчні зображення. Дзвіниця двох'ярусна. Перший ярус – квадратний в плані, другий – восьмигранний, утворений пілонами, з'єднаними між собою півциркульними арками. Дзвіниця поєднана з церквою переходом з ганком.

Чудовим був інтер'єр церкви: його складали ікони, лампади, килими, піч у ризниці, покрита кахлями білого кольору з синіми вставками. Стіни та зводи храму були розписані художником А. І. Савіновим [3, с. 9]. Над головним входом – мозаїчна ікона «Пантократор». На південній стіні «Розп'яття», виготовлене відомим скульптором С. Г. Коньонковим. У колекції було 11 новгородських ікон XV – XVI ст. Сьогодні садибна церква є діючою установою.

Садибний парк пейзажного типу створений у 1884 р. на базі 50 га лісового масиву, в якому переважає хвойна рослинність, насамперед, сосни. Частина дубового гаю перетворили на парк. Парк поділяється на дві частини: нижню й верхню. Верхня складається з дубової та соснової ділянок. У нижній частині, в заплаві річки серед

звивистих стежок парку красувалися хвойні дерева – ялини, туї, а також листяні – дуби, ясени, черемшини, липи, тополі [1, с. 32].

Групи дерев і чагарнику, криволінійні стежки, розмаїття форм парку підкреслювала брама Наталіївського парку, яка ефектно вирізнялася на тлі темної зелені. Брама зроблена з цегли, облицьована каменем, з широким арочним проїздом, з проходом і приміщенням для варті, покрита оригінальним шатровим дахом. Завдяки такій композиції було здійснено єдність архітектури садиби з пейзажем парку. У добре озелененому маєтку було багато чудових квітників, гарних оранжерей, алей і фонтанів.

Територія парку ніби вклинювалася в лісовий масив, який починався могутніми дубами, високими соснами та березами. Практично парк не мав кордонів із лісом. Частина парку була відведена для розведення фазанів, диких кіз й оленів. У садибі навіть жила молода левиця [3, с. 6].

У маєтку знаходився і плодовий сад на південно-західному схилі балки, де було побудовано шість терас, розташованих дугою та цілий день повернуті до сонця. Кам'яна кладка краще зберігала тепло, що дозволяло вирощувати тут рідкісні карликові сорти плодових дерев і виноград. Завдяки незвичайній формі терас тут можна було почути найтихіші звуки; шелест листя, спів птахів поєднувалися в одну мелодію, що дало назву саду – співаючі тераси.

Садибі в Наталівці менше пощастило, на відміну від Шарівки, головний будинок не зберігся до нашого часу. У радянські часи в обох садибах розташовувалися туберкульозні санаторії, зараз проводиться часткова реставрація архітектурних споруд. Наталівка теж є пам'яткою і занесена до реєстру нерухомих пам'яток України.

Таким чином, саме завдяки цукровій промисловості у Слобідській Україні були створені маєтки Наталівка та Шарівка, які на сьогодні є нерухомими пам'ятками України. Вивчення різних аспектів історії Слобідського регіону є тематикою подальших досліджень.

1. Вороной А. Путешествие по Харьковщине / А. Вороной. – Х.: Майдан, 2005. – 244 с.
2. Кривенко А. Відтворення історичних ландшафтів ансамблю Шарівської садиби // 3 історії української реставрації / Під ред. В. Тимофійенка. – К.: Українознавство, 1996. – 276 с.
3. Лукомський Г. К. Натальевка // Столица и усадьба. – 1915. – № 32. – С. 4–9.
4. Лукомський Г. К. Шаровка // Столица и усадьба. – 1915. – № 26. – С. 3–8.
5. Родічкін І. Старовинні маєтки України / І. Родічкін, О. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
6. Строковский Л. Н. Шаровский парк. Путеводитель / Л. Н. Строковский. – Х.: Прапор, 1978. – 48 с.
7. Трубочанінов С. В. Країна замків і фортець / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – 56 с.
8. Шудрик І. О. Династія Харитоненків / І. О. Шудрик, П. А. Даниленко. – Суми: Слобожанщина, 2003. – 192 с.

В статье характеризуются усадьбы сахарозаводчиков Харитоненко и Кенигов. Семьи, которые смогли получить немалые доходы благодаря сахарной промышленности. Именно они создали уникальные усадебные ансамбли, которые сохранились до нашего времени.

Анализируется усадьба Шаровка, которая относится к дворцовому типу. Семья Кенигов приобрела имение, продолжала его достройку. Благодаря заботе владельцев, усадьба была самой знаменитой в свое время. Именно Шаровская усадьба лучше всего сохранилась до нашего времени.

Рассматривается усадьба Натальевка семьи Харитоненко, которая также обязана своим появлением сахарной промышленности. Именно эта отрасль производства помогла семье перейти от крестьян к потомственному дворянству. Натальевская усадьба, хоть и потеряла свой главный дом, сегодня остается уникальным памятником усадебного искусства Слобожанщины.

Ключевые слова: усадьба, сахарная промышленность, архитектура, достопримечательность, ансамбль.

In the second half of the nineteenth century the industry of Ukraine was grew. Very popular at the time was the sugar industry. In Slobozhanschina, as in other regions of Ukraine, tens hectares of

land set aside under sugar beet. The enterprises of sugar placed in many parts of country. The article characterized the estates of Kharytonenko and Koenig. Families who were able to get a lot of wealth due to the sugar industry. They have created a unique manor ensembles that remain to this day.

The manor Sharivka is analyzed in the article. This manor belonging to the palace type. Koenig Family continued its completion. Thanks to the care of owners, the estate was the most famous of his time. Centre manor is a palace in neo-gothic style. The palace was built in several stages. In the first half of the nineteenth century built western part. In the end of the nineteenth century built the middle part with the two towers. In 1911 year built a large hall. The interiors of rooms made Dresden artists. Interesting were the hall for the orchestra, billiard room. In the estate there were house of manager, farm buildings, church and park.

The central of manor complex belonging to the palace and park. Park of manor was built from oak grove. The park increased and at the beginning of the twentieth century was 70 hectares. Decorations of the park were fountains, alley, bridge, lake. In the west of the park was the church, it was built in the classical style. Today the church destroyed.

The farmstead Natalivka is considered in this article. Same this area of production helped the family move from peasants to hereditary nobility.

Manor is named in honor the granddaughter Natalia of I. Kharytonenko. The ensemble included: manor house, household structure, guest house, stable, water tower, greenhouse, church and park. The feature of the estate is that all the buildings are stylized in various architectural styles. Water tower made as a fragment of a medieval castle. The main gate of the estate built in the Art Nouveau style.

In the estate remained unique church, which is an architectural monument. It was built by A. Shchusev. In the church there was a collection of ancient icons. The walls of the church decorated with sculptures of S. Kononkov.

The park of manor was founded in 1884 year. The estate of Natalivka was named either after his second wife, Natalya, or his granddaughter of the same name. Kharytonenko's conviviality, generosity and good taste attracted numerous guests, many of whom could not help admitting the progressive methods used by the Kharytonenkos in running their businesses.

The main house of Natalivka was destroyed. This farmstead is a unique monument of Slobozhanshchina art.

Key words: homestead, sugar industry, architecture, sight, ensemble.

1. Voronoi A. Puteshestvie po Kharkovshchine / A. Voronoi. – Kh.: Maidan, 2005. – 244 s.
2. Krivenko A. Vidtvorennia istorychnykh landshaftiv ansambliu Sharivskoi sadyby // Z istorii ukrainskoi restavratsii / Pid red. V. Tymofiiienka. – K.: Ukrainoznavstvo, 1996. – 276 s.
3. Lukomskii G. K. Natalievka // Stolitsa i usadba. – 1915. – № 32. – S. 4–9.
4. Lukomskii G. K. Sharovka // Stolitsa i usadba. – 1915. – № 26. – S. 3–8.
5. Rodichkin I. Starovynni maietky Ukrainy / I. Rodichkin, O. Rodichkina. – K.: Mystetstvo, 2005. – 384 s.
6. Strokovskii L. N. Sharovskii park. Putevoditel / L. N. Strokovskii. – Kh.: Prapor, 1978. – 48 s.
7. Trubchaninov S. V. Kraina zamkiv i fortets / S. V. Trubchaninov. – Kamianets-Podilskyi: Oium, 2007. – 56 s.
8. Shudryk I. O. Dynastiia Kharytonenkiv / I. O. Shudryk, P.A. Danylenko. – Sumy: Slobozhanshchyna, 2003. – 192 s.

© Бір'ова О. Ю.

Стаття надійшла до редколегії 21. 11. 2016 р.